

РОЗДІЛ І ВІЙСЬКОВІ СТУДІЇ, ПРИСВЯЧЕНІ 90 - РІЧЧЮ ВІД ДНЯ ПОЧАТКУ І СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В.А. Смолій
академік НАН України
(м. Київ)

ВСТУПНЕ СЛОВО

Велика війна 1914–1918 рр., дев'яностолітній ювілей початку, перебігу та завершення якої відзначатиметься в найближче чотирьохріччя, багато у чому визначила головні тенденції історичного розвитку людства (насамперед його європейської цивілізації) першої половини ХХ ст. Крах засадничих цінностей ХІХ ст., стрімке падіння вартості людського життя, глобальність воєнної ситуації як засобу й інструменту міжнародної політики, радикальний перерозподіл світу та впливів, падіння імперій і поява новостворених держав, вихід на історичну арену нових геополітичних центрів світового тяжіння, незагоєні рани й реваншистські настрої, спричинені повоєнним устроєм, розпач від сподівань, яким не судилося справдитися, поглиблення гуманітарних проблем – все це принесла із собою людству Перша світова війна.

Водночас, остання послужила потужним поштовхом для зміни свідомості людей. Мабуть, уперше в такій гострій формі вона поставила на порядок денний проблему осмислення нових, раніше незнаних процесів глобалізації, які поволі, але чим далі, тим швидше починали оволодівати світом. Фундаментальна праця О. Шпенглера “Занепад Європи”, яка не випадково побачила світ у рік закінчення Великої війни, підвела своєрідну філософську риску під світосприйняттям довоєнної доби, відкривши дорогу як тоталітарним, так і гуманістичним та екзистенційним пошукам наступників.

Одним із найбільш драматичних, хоча й з різними наслідками в подальшому, став досвід Великої війни для народів, розділених політичними кордонами імперій, які вступили між собою в останню. Зокрема на східноєвропейському театрі воєнних дій на долі українського і польського народів випало чи не найтяжче випробування – бути учасником війни, до того ж перебуваючи в самому її епіцентрі, на боці обох воюючих між

собою блоків держав. Якщо полякам на згарищі війни пощастило відродитися незалежною та національно об'єднаною державою, що могло виправдати, хоча б частково, понесені цим народом втрати, то національна програма українців, у силу як внутрішньої її слабкості й відсутності серед них єдності, так і несприятливих геополітичних умов, у той час зазнала поразки.

Разом з тим Перша світова війна надала прискорюючий імпульс складному процесові формування української модерної нації, зробивши на цьому шляху за чотири роки значно більше, ніж за десятиріччя історії перед тим. Пройшовши через горнило війни зі всіма її випробовуваннями, український етнос, частини якого перебували на відчутно різних за рівнем глибини щаблях процесу національної консолідації, перетворив по обидва боки кордону між Російською та Австро-Угорською імперіями справу власного державотворення з довоєнної голої абстракції на предмет реальної політики, довівши світові своє право претендувати на завоювання, хай і в перспективі, належного місця серед історичних державних націй на політичній мапі світу. Саме Велика війна 1914–1918 рр. поставила український народ, який довгий час перебував на периферії, у контекст модерного світового історичного процесу. Від того часу “українське питання” перетворилося на одну з нагальних проблем європейської політики й повоєнного устрою, з якою не можна було не рахуватися.

Не призвівши до розв'язання останнього шляхом постанови визнаної світом держави, яка б об'єднала в межах своїх кордонів переважну частину українського народу, Перша світова війна, якщо мати на увазі її наслідки та зумовлений ними повоєнний устрій, визначила поліваріантність у межах кількох провідних домінуючих у світі в період міжвоєнної доби політичних і культурних тенденцій, інтеграції України в історичний процес.

Співіснування й боротьба демократії із схильними до тоталітаризму лівими та правими націоналістичними радикалізмами у багатоманітності перехідних форм – ось загалом політичне обличчя міжвоєнного світу. Особливість і до певної міри унікальність історичного досвіду України полягала в тому, що за доволі короткий, трохи більше, ніж двадцятирічний, міжвоєнний період включно з часом революційних подій та громадянської війни її народу довелося відчутти на собі потужний вплив одразу всіх провідних політичних тенденцій тогочасного світу. Зрештою, ці останні на українських теренах держав повоєнного періоду в своїй сукупності можна розглядати як мікромодель політичного життя і пошуків ідеологічного підґрунтя якщо й не всього світу, то, принаймні, Європи.

Національна демократія як переважаюча політична тенденція УНР; квазімонархізм Держави гетьмана П. Скоропадського; комунізм в УСРР з однопартійною диктатурою та перетворенням її у 1930-ті на завершено авторитарний і репресивний режим; демократичний устрій Чехословаччини й відповідні тенденції серед українського політикуму на Закарпатті; друга Річ Посполита з тенденцією в бік авторитаризму з ігноруванням потреб українців і з її “пацифікаційними” щодо останніх заходами та, як наслідок, зростання серед їх політично активної частини українського населення у Галичині й Волині популярності та впливів праворадикальних націоналістичних течій, схильних до авторитаризму і диктатури; недемократичний устрій монархічної Румунії з її політикою, спрямованою на підкорення українського населення Буковини й Хотинщини, – весь цей досвід, викликаний наслідками Великої війни 1914–1918 рр., органічно вписується в історію світової цивілізації у міжвоєнний період та становить її невід’ємну складову.

Наслідки війни знайшли свій вираз у докорінній зміні геополітичної ситуації. Крах трьох імперій спричинив формування нового світового політичного порядку, в якому провідну роль відігравали кілька складових: США, Західна Європа і Радянський Союз.

Перша світова війна, на відміну від усіх попередніх, мала тотальний характер. Лише за один тиждень близько 900 млн жителів планети (а на кінець війни 38 держав із населенням у півтора мільярда чол., що становило 3/4 всього його в світі у той час) опинилися в стані війни між собою. За 4 роки, 3 місяці й 10 днів, які тривала війна, було мобілізовано загалом 73,5 млн чол. Протягом останньої було вбито 10 млн чол. (стільки, скільки загинуло у всіх європейських війнах за тисячу років до початку Великої війни 1914–1918 рр.) та поранено близько 20 млн. Прямі воєнні витрати воюючих сторін оцінюються в 208 млрд доларів США.

Вступ держав у Першу світову війну проходив у кілька етапів. Спочатку Австро-Угорщина 28 липня 1914 року оголосила війну Сербії, а 1 серпня Німеччина – Росії (6 серпня це ж зробила й Австро-Угорщина). 4 листопада Росія оголосила війну Османській імперії. Через рік вступила у війну Румунія, оголосивши 27 серпня 1915 р. війну Австро-Угорщині та Німеччині. Останніми з великих держав у війну проти Німеччини вступили США – 6 квітня 1917 р.

Безпосереднім приводом для розв’язання Першої світової війни послужило вбивство 28 червня 1914 р. у столиці Боснії Сараєво ерцгерцога, австрійського престолонаслідника Франца Фердинанда. Однак справжні причини війни лежали більш глибоко. Безперечно, її визначальним характером, особливо у перші роки, була імперіалістична, загарбницька спрямованість, зумовлена англо-німецькими, німецько-

французькими, німецько-російськими й австрійсько-російськими суперечностями та протистояннями, а тому можна окреслити цей період як “війну імперій”. Про це свідчило і небажання урядів воюючих держав задекларувати свої справжні цілі з огляду на протиріччя й у середині існуючих коаліцій – Антанти (Великобританія, Франція, Російська імперія) та Четверного (спочатку – Троїстого) союзу (Австро-Угорщина, Німеччина, Болгарія, Османська імперія). Однак уже в перші роки для Бельгії, Сербії й Чорногорії, а також народів окупованих територій інших країн це була насамперед війна за збереження незалежності, національне визволення. Тому при розгляді характеру останньої, її причин неможливо звести все лише до однієї схеми. Внаслідок затяжного перебігу воєнних дій вона поступово змінювала своє обличчя, дедалі більше перетворюючись з “війни імперій” у “війну народів”.

Одним з найбільш драматичних досвідів її став для тих з них, які були розділені політичними кордонами імперій, котрі вступили між собою у збройний конфлікт. Українські землі зазнали значних руйнувань внаслідок війни. Від самого початку боїв влітку 1914 р. територія Галичини, Волині й (меншою мірою) Центральної України стала одним з основних воєнних театрів на сході Європи. Аж до початку 1918 р. лінія фронту проходила через українську територію, і протягом усієї війни тут перебував російський штаб Південно-Західного фронту.

Ключове геополітичне розташування, а також значні природні й людські ресурси спричинили запеклу боротьбу за українські землі Німеччини та Австро-Угорщини, з одного боку, і царської імперії, – з іншого. За роки війни до лав російської армії було мобілізовано 3,5 млн українців (за іншими даними – 4,5 млн із загальної чисельності 15,5 млн), а до складу австрійської армії – близько 300 тис. (близько 9% від особового складу останньої).

Внаслідок воєнних дій значно загострилася соціально-економічна ситуація на українських землях. Зокрема близько 61% працездатних чоловіків із сільської місцевості було мобілізовано на фронт, внаслідок чого у 1916 р. посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн десятин порівняно з 1913 р., а валовий збір сільськогосподарської продукції – відповідно на 200 млн пудів. Війна найбільш відчутно вдарила по малозабезпечених верствах села: на початок 1917 р. з 3980 тис. селянських господарств 640 тис. не мали засівів, 1 млн 400 тис. – коней, 1 млн 142 тис. – корів.

Суперечливою й проблематичною була ситуація у промисловості. З одного боку, значно розширився в ній державний вплив, а низка підприємств отримала вигідні військові замовлення, що дозволило їй значно збільшити обсяги продукції. Однак водночас війна призвела до порушення усталених внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків, дис-

пропорцій у товарному обміні, а також між військовим та цивільним виробництвом (останнє забезпечувало повсякденні потреби пересічних людей), хронічних транспортних і фінансових проблем. Внаслідок цього протягом 1914–1916 рр. в Україні закрилися більше 1400 підприємств, було задано 26 доменних печей. Економіка західноукраїнських земель була фактично повністю зруйнована внаслідок безперервних бойових дій.

Нагромадження соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили наростання антиурядових виступів. З серпня 1914 р. до вересня 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 р. до вересня 1916 р. – 225, які охопили 210 тис. трудящих. Із серпня 1914 р. до грудня 1916 р. в країні відбулося понад 160 селянських виступів.

Затяжний характер бойових дій, зокрема відоме „на фронті без змін”, величезні людські втрати, а також активна пропагандистська робота зумовлювали значне посилення антивійськових та антиурядових настроїв й у солдатському середовищі Південно-Західного і Румунського фронтів, дислокованих в Україні.

Війна активізувала політичне життя українського суспільства, спричинила зростання національної свідомості внаслідок неминучих модернізаційних впливів, намагання воюючих сторін розіграти цю карту на свою користь, різке збільшення безпосередніх контактів українців з Російською та Австро-Угорською імперіями (солдатів, військовополонених, біженців й ін.).

В ставленні до війни український політикум не виробив єдиної позиції, що загалом було притаманне всім бездержавним народам Центрально-Східної Європи. Політична еліта його розбилася на кілька таборів. Більшість діячів українських партій і організацій у царській імперії виступили за “російську орієнтацію” (стаття С. Петлюри в часописі “Украинская жизнь”, лідери ТУПу активно діяли у створених повсюдно відділеннях Всеросійського союзу земств та міст). Однак частина УСДРП на чолі з А. Жуком і В. Дорошенком, блокуючись із колишніми “спілками” М. Меленевським й О. Скоропис-Йолтуховським обрала проницьку орієнтацію, сподіваючись внаслідок поразки царської імперії добитися самостійності України. Аналогічно політики Галичини та Буковини, зосереджені в Головній (згодом – Загальній) Українській раді, виступили на підтримку Австро-Угорщини. Осібну (центристську) позицію зайняла невеличка група членів УСДРП на чолі з Л. Юркевичем (газета “Боротьба” у Женеві), яка намагалася розглядати українське питання з основ “інтернаціонального соціалізму”. За політику нейтраліте-

ту виступила невдовзі й більшість діячів ТУП.

Політика австрійського і російського урядів в українському питанні мала виразно репресивний характер. Із самого початку війни на українських землях у складі царської імперії було закрито всі національні видання (навіть швидше, ніж німецькі), організації, їх найактивніших діячів вислано на схід. Особливо активно політика зросійщення й насадження православ'я проводилася російською адміністрацією в окупованій Галичині, де було закрито всі українські громадські установи, школи та гімназії, заборонено видання національних газет, а також продаж будь-яких відповідних видань, проведено вибірково, а згодом і масові депортації населення.

Австрійська й німецька влада також не довіряли українцям. З погіршенням для них ситуації на фронті в перші тижні війни репресії проти цивільного українського населення ставали дедалі масовішими. Кілька тисяч галичан було арештовано та вислано до спеціальних таборів у глибині Австрії (найвідоміший – Талергоф), військові трибунали виносили смертні вирoki за найменшої підозри.

Така політика урядів воюючих держав, як і страх людей перед наближенням бойових дій, призвели до появи феномена біженства на українських землях. Кілька сотень тисяч людей змушені були покинути рідні місця й добровільно чи примусово переселитися у більш віддалені від бойових дій регіони. Для допомоги переселенцям і солдатським родинам створено численні громадські організації, найвідоміші серед яких – Всеросійський союз міст та Всеросійський земський союз.

Перша світова війна надзвичайно тісно пов'язана з революційними подіями в Україні у 1917–1921 рр., фактично є їх початком. Саме в 1914 р., водночас із формуванням Січового стрілецтва, покладено початок вільній боротьби українців. Пройшовши горнило війни, стрільці стали виразниками нових поглядів, зуміли відірватися від традиційного галицького австрофільства й зайняти виразно самостійницькі позиції.

Війна стала логічним завершенням суперечливих процесів „довгого” (в історичному вимірі) XIX ст. і водночас значною мірою визначила основні вектори розвитку світу протягом наступних десятиліть. Вона з вражаючою силою виявила кризу світогляду й тих цінностей, які були визначальними в попереднє століття, розбила позитивістську віру людей у майбутнє, прогрес, мудрість та доцільність тих форм суспільства, які існували до війни. До того ж Версальська система породила цілу низку нових суперечностей, спричинила появу потужних реваншистських течій і настроїв у переможених державах. Війна 1914–1918 рр. не стала останньою, котра, як сподівалися її учасники, покінчила б з усіма війнами, а стала передвісником нової, ще більш жахливої й руйнівної.